

HÂKİM PARADİGMANIN TEMELLERİ II

Prof.Dr. Ahmet MUTLU

Aydınlanma Donanımlı (Yeni) Dünya Görüşü

“Modern bilim ... kökü derindeki doğal dünyamızın mallarına son verdi: Tanrıyı öldürdü ve boş tahtına kuruldu, böylece o günden bu yana bilim tek meşru koruyucu olarak yaşamın düzenini eline aldı ve tüm gerçeğin meşru egemeni oldu...”

Vaclav Havel'dan aktarılan yukarıdaki alıntının¹, Aydınlanmanın içeriğini ve etkisini, yorumu gerek bırakmaksızın açıkça ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Aydınlanma ile ortaya çıkan anlayışta, soyut bilimsel bilginin değeri çok önemli olup, bilimsel keşfin sınırlarının olabildiğince genişletilmesine ahlaki ve kültürel açıdan büyük önem verilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da, hayatın her alanına “bilimsel bilgi” ve onun araçları nüfuz etmiştir.

Söz konusu dönüşüm, 17.yüzyılda genellikle Copernicus ile başlatılan “Bilimsel Devrim” ile başlamış ve Newton ile zirvesine ulaşmıştır. Aydınlanma döneminin dünya görüşünü belirleyen temel argüman, “bilim ve bilimsellik” olduğu söylenebilir. Dolayısıyla esas olan ve genel bakış açısını belirleyen “bilimsel bilgi” ve onun kaynağıdır. Bu dönemden itibaren, çeşitli merhalelerle gelişen ve organik dünya anlayışının yerini alan “mekanistik dünya görüşü” oluşmaya başlamıştır. Bu, oluşmasındaki çeşitli nedenlerin etkisinin ön plana çıkarılmasıyla değişik adlar da almaktadır: Bu görüşün oluşmasında, teknolojik gelişmelerin önemli rol oynadığı düşüncesinde olanlar “teknoloji merkezli” (technocentric) görüşe, matematiksel doğa biliminin önemli rol oynadığını ve herşeyin makine modeline göre yorumlandığını düşünenler “mekanist” görüşe tabiidirler. Bu öğelerin başlıca savunucuları olarak Fransız Aydınlanma düşünürlerini görenler “Aydınlanmacı görüş”, modern çağda şekillenmesini ve etkili olmasını göz önünde tutanlar “modern görüş” olarak adlandırılır².

17.yüzyılın söz konusu bilimsel devrimine iki önemli görüş egemen olmuştur. Bunlar, “doğaya geometrici bir anlayış” ile bakan, evrenin “matematiksel düzen ilkelerine” göre yapılandığını söyleyen Eflatuncu ve Pisagorcucu gelenek ile doğayı “muazzam bir makine” kabul eden ve çeşitli olguların arkasındaki gizli mekanizmaları açıklamaya çalışan “mekanikçi felsefe”dir³.

Nedenselliği itibariyle bilimin ve matematiğin bu devirde gösterdiği gelişmenin, önceki yüzyıllarda benzeri görülmemiş bir düzede olduğu söylenebilir. Bu, Rönesans'ın, kültür devriminin ve teknolojik ilerlemeyle bağlantılı olarak ticaret ve ekonominin kaydettiği gelişmenin bir sonucuydu. Ortaya koyduğu ve geliştirdiği güneş merkezli evren sistemi ile Ortaçağ'da egemen olan evren anlayışını sarsan Copernicus'in yanında önde gelen diğer bilim adamları “Bacon, Galileo, Torricelli, Descartes, Pascal, Malpighi, Haggens, Newton ve Leibniz” olarak sayılabilir⁴. Bunlar arasında bilimsel, felsefi ve mekanik anlayışın temellerini kuran üç önemli şahıs; Bacon, Descartes ve Newton'dur.

¹ Lewis WALPERT: Bilimin Doğal Olmayan Doğası, Çev. E. Perçin, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994), 7.

² Hasan ÜNDER: a.g.e., 37.

³ R. S. WESTFALL: Modern Bilimin Oluşumu, Çev. İ. H. Duru, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1995), VIII.

⁴ Augusto FORTİ: “Modern Bilimin Doğuşu ve Düşünce Özgürlüğü”, Bilim ve İktidar, Der. F. MAYOR; A. Augusto FORTİ, Çev. M. Küçük, 2.Baskı, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1997), 23.

Bu dönemi, özellikleri itibariyle üç noktada toplayabiliriz: İlk olarak “bilim anlayışında meydana gelen değişim” gelir. Daha önce de değinildiği gibi, önceki bilim anlayışı terkedilmiş, yeni bir bilim anlayışı ve felsefesi başlamıştır. Copernicus’la başlayan bu dönemde, çağdaşı Galileo’nun yaratıcısı olduğu üç fikir oldukça etkili olmuştur: Birincisi, doğa kesin yasalara uyan olgularla doludur. İkincisi, astronominin gösterdiği gibi, devasa boyutlardaki bir mekanizma bile, gülle gibi sıradan nesnelerin hareketlerinden çıkarsanmış olan yasalar temel alınarak yorumlanabilir. Bu nedenle zekamız doğal olayların iç hakikatini kavrayabilir. Üçüncüsü, bu hakikatin özünde matematiksel olan yasalar yoluyla ifade edildiği düşünülürse, hesaplama aynen geometri gibi, aklın ideal modelini oluşturur⁵.

Denilebilir ki, bu bilim anlayışının kurucusu ve metodolojisini ilk ifade eden Francis Bacon’dur. Bu nedenle modern bilimin “babası” olarak da kabul edilir. Bilim ve bilgi konusunda Bacon’ı ilgilendiren şeyler, doğruluk veya evrenin sınırlarını anlamak gibi şeyler değildi. O, bu anlamda bir pragmatistti, bilginin sağladığı yarar ve güçle ilgilenmekteydi. Bacon, bilimin temel amacının, “tabiatı, tabiat kanunlarını ve sırlarını anlamak ve daha sonra tabiata hakim olmak için bu bilgiyi kullanmak” olduğunu söylemiştir⁶. Diğer bir ifadeyle, deneyimle elde edilecek bilginin imana, içinde yaşadığı şartları çok daha iyi hale getirecek büyük bir güç kazandıracağını söylemektedir. İnsanlık hayatında böyle radikal bir değişiklik yaratabilmesi için önce bilginin kendi içinde bir ilerleme kaydetmesi gerektiğini savunuyor, bunu yapmanın tek yolu olarak da, bilgiyi, önyargıları, zihinsel kurguları ve inançları işin içine katmadan “deney ve gözleme” dayandırmak olduğunu söylüyordu.⁷ Tabiatı fethetmek, ona hükmetmek ideali taşıyan bu anlayış, dolaylı olarak güç ve serveti arttırmayı öngörüyordu. Nihayetinde bu bakış açısında “bilgi kuvvettir”. Bacon, “insan toplumunun bilgi ve tecrübe dağarcığının gittikçe zenginleşmesi sayesinde insanlığı kendi mukadderatına hakim hale getirmek; geleceği varlıklaştırarak güzelleştirmek, mev’ud (vadedilmiş) Cenneti yeryüzüne indirmek ve insanları bu cennette yaşatmak mümkündür” diyordu⁸. O, kendi metodunun nasıl takip edileceği konusunda da, “tabiatı avlamak”ta adım adım yürünmesini ve bunu yapan avcının her tabiat taşının altını yoklamasının gerekliliğini vurgulamaktadır. İnsanın doğa üstünde egemenlik kurmasını salt materyalist faydacı bir bağlamda değerlendirmeyen Bacon, bu egemenliğin sadece refah getirmekle kalmayacağını, aynı zamanda dinsel bir anlamının da olduğunu belirtmektedir⁹.

Söz konusu edilen dönemin ikinci önemli özelliği, modern felsefenin doğuşu olarak belirtilebilir. Bilimsel metodoloji konusunda Bacon’dan farklı olmakla beraber, bilimin pratik amaçlara yönelmesi ve tabiatı fethetmek arzusunun bilim sayesinde gerçekleştirilmesi konusunda onunla birleşen Descartes¹⁰, aynı zamanda “modern felsefenin babası”dır . Bacon’dan ayrı biçimde, metodolojik anlamda bilginin tümünü bilime dayandıran Descartes, yine onun “tümevarım” metoduna karşılık, şüpheciligi, analitik yöntemi ve tümdengelimini savunmuştur¹¹. Descartes’e göre felsefe sözcüğünden bilgeliği inceleme anlaşılır ve bilgelikten ise yalnız işlerimizdeki ölçülülük değil, aynı zamanda hayatımızı yönetmek için olduğu kadar, sağlığımızı koruma ve tüm zanaatların yaratılması için de insanın bilebildiği bütün nesnelerin tam bir bilgisi anlaşılır. Böylece bilge olmak için manevi ya da ahlaki bir bilgiye değil, insanı

⁵ Augusto FORTI: a.g.e., 65.

⁶ İbrahim ÖZDEMİR; Münir YÜKSELMİŞ: Çevre Sorunları, (Ankara, 1995), 52.

⁷ Ömer DEMİR: Bilim Felsefesi, (İstanbul, 1992), 101-102.

⁸ İbrahim USLU: a.g.e., 65.

⁹ Hasan ÜNDER: a.g.e., 66.

¹⁰ İbrahim USLU: a.g.e., 66.

¹¹ Kemal GÖRMEZ: Çevre Sorunları ve Türkiye, (Ankara, 1996), 27.

tabiatın hakim ve sahipliğinde yetenekli kılan matematik ve fiziğe dayalı tabiat bilgisine sahip olmak gerekir. Descartes'ın üç düşüncesi, insanın tabiata karşı, o zamana kadar ki bakış açısının değişikliğini görmek açısından önemli görünür. Bunlardan biri, madde-ruh ikiciliği (dualizm); ikincisi hayvanların ruhsuz makineler olduğu görüşü; üçüncüsü de bilginin pratik kullanımını ilgilendirir¹²

Descartes'ın ikiciliği, mekanik ilkelere göre işleyen ve yer kaplayan madde ile mekanik ilkelere göre işlemeyen ve yer kaplamayan fakat düşünen ruh fikrine dayanır. Söz konusu ikicilik "ruhsal her bir izi maddesel doğadan bir cerrah titizliği ile kazıyarak, onu sadece eylemsiz madde parçalarının duygusuz darbelerine açık cansız bir alem haline" getirmiştir. Descartes'e göre, "hayvanlar da dahil, dünyadaki başka şeyler, ancak uzamlı cevher yani madde olduklarından, sadece şeylerdir, kendiliğinden bir varlıkları vardır. Başka şeyleri yoktur. Böylece tanrı onları kayıtsız ve şartsız sahip olunmak ve kullanılmak için yaratmıştır"¹³. Duyumların ve kanaatlerin oldukça yanıltıcı olduğunu söyleyen Descartes, böylece olgulardan kalkarak idealine gitme ve Tanrı tarafından yaratılmış dünyanın düzenini keşfetme imkanı vermeyen bir dünyadan kurtulur. Deneyimin sunduğu tüm verilerden kuşkulandır ve yalnızca kendisini yanılsamalardan koruyacak olan Yöntem'in kurallarını bulur¹⁴, bunun dayandığı meşhur önermeyi de ortaya koyar: "Düşünüyorum, öyleyse varım!"

Descartes'ın düşüncesinde dünya, fiziksel zorunluluklar sonucu hareket eden, eylemsiz cisimlerden oluşmuş bir makineydi ve düşünen nesnelere varlığından etkilenmeliydi. Bu ise, mekanikçi doğa felsefesinin dayandığı bir diğer önermedir¹⁵.

17. yüzyılda hareketin nedeninin Tanrı olduğu konusunda herkes hemfikir olduğu söylenebilir. Bu anlayış bilimsel devrim süresinde kısmen değişmiştir. Bu değişim, Tanrı varlığını kabul etmekle beraber, tabiat düzen ve kurallarını izah etmeyi birebir ona dayandırmamaktaydı. Mekanikçi felsefenin temel taşlarından "eylemsizlik" ilkesine göre yorumlanan yukarıdaki durum, aynı zamanda Tanrı'nın bulunması gereken yeri de belirliyordu ki o yer kesinlikle bu dünya değildi. Bu anlamda ;

"insan doğa değildir ama Tanrı'yla, Tin'le de özdeşleşemez. O, iki düzenin arasındadır. Doğayı deşifre ederek egemenliği altına alır, ruhu ise Tanrı'nın izini taşır... Doğanın dünyasıyla Tanrı'nın dünyası tamamen ayrıdır; aralarında ancak insan aracılığıyla iletişim kurulmaktadır"¹⁶.

Nihayetinde, Descartes da Bacon gibi bilgi ile güç arasında ilgi kurar. O da doğaya ilişkin bilimsel bilgiyi, doğayı kontrol etmek ve ondan yararlanmak için bir araç olarak görür. Ona göre de doğa, "hakim" ve "sahip" olunacak bir şeydir.

Bilimsel Devrim Dönemi'nin üçüncü özelliğinin de "Newtoncu mekanik kainat anlayışı" olduğu söylenebilir.. Esas olarak bunun kökenleri Descartes'ta mevcuttu, ancak bilimsel olarak mekaniği açıklayan ve böylece tam 200 yıldan fazla tüm bilimsel araştırmaları ve tüm çağdaş bilimsel zihniyeti etkileyen bir paradigma oluşturan Newton'dur¹⁷.

¹² Hasan ÜNDER: a.g.e., 41.

¹³ Hasan ÜNDER: a.g.e., 66.

¹⁴ Alain TOURAİNE: Modernliğin Eleştirisi, Çev. H. Tufan, 2.Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 59.

¹⁵ R.S. WESTFALL: a.g.e., 36.

¹⁶ Alain TOURAİNE: a.g.e., 61-62.

¹⁷ İbrahim ÖZDEMİR; Münir YÜKSELMİŞ: a.g.e., 53.

Bacon ve Descartes'i birleştirecek, bugünkü bilimin dayandığı metodolojiyi geliştiren Newton'a göre, gözlemlerle başlayan bilimsel metod, matematiksel bir anlam kazanır. Bilim, dinden tamamen soyutlanır. Bu dönemden sonra "Kartezyen Düşünce" tamamen hakimiyet kurar ve bu düşünüş biçimi doğa-insan ilişkileri için daha sonraki dönemlerde temel belirleyici olur¹⁸. Ona göre, alem ayrı ayrı parçalardan oluşmakta, bu parçalar bütünü meydana getirmektedir. Kainat, mükemmel dizayn edilmiş bir "saat" gibidir ve bir parçası bozulunca onu değiştirmek yeterlidir¹⁹. Öncülleri gibi kainat tasarımını Tanrı'ya dayandırmakta olan Newton, onun bundan sonraki anlayışta yerini belirleyecek bir mantık ortaya koyar. Keza Newton'un evreni de, Descartes gibi mekanik bir anlayışa dayanmakta ve yine Descartes'teki "eylemsizlik ilkesi"ni esas almaktadır.

Tüm yukarıdaki düşünsel süreçler sonucu, insanoğlunun kainat tasarımını değiştirmeye, kozmostan evrene geçiş başlamıştır denilebilir. "Faydanın temel ilke ve hedef olarak başat"²⁰ olduğu bu sürecin sonunda, Rönesans'tan itibaren metafiziğin egemenliğindeki insanoğlu, bütün metafizik açıklamalardan ve dolayısıyla sınıflandırmalardan arınmış, tamamen profan bir dünyada yaşamaya başlamıştır. Yanısıra bu dünya kendi emrine verilmiş, kendisinden istediği gibi faydalanabilecek mekanik bir dünya haline gelmiştir. Artık Newton'la işleyiş kuralları da öğrenilen bu makine, "hizmet etmeye, köle olmaya" mecbur bir "şey" idi²¹.

Anılan tüm bu süreçler, özünde "değişimi" taşıyan ve "akılcı bilimsel ... etkinliğin ürünlerinin yaygınlaşması" ile "toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin ... farklılaşmasını içeren" modernitenin de tarihsel zemini ve temelidir²². Söz konusu tarihsel gelişimin birikimi ve sonucu olarak organik dünya anlayışının değişmesi ve hayatın bütün alanlarının ciddi dönüşümü, modernite olgusunun temel taşlarındandır. Bilimselliğin, dolayısıyla aklın, başat öge olduğu bu dönemin olgunlaşması, son bir aşama ile olacaktır ve bu da "bilimin endüstrileşmesi" ya da "teknolojik ilerleme" olarak atılacak adımdır. Böylece bilim, kâr getiren bir sektör haline gelecek ve yeni teknolojilerin, yeni mamullerin üretilmesi amacıyla endüstrinin hizmetine girecektir.

Aklın aydınlandığı bu dönemde, eskiden var olan bütünleşmiş ve kaynaşmış yapının kırıldığı, hiyerarşik olmayan toplumun belirginleşmesiyle birlikte sınıflı, devletin egemen olduğu, bireyin kayb olduğu bir yapının doğduğu görülür. Yeni yapıda herkesin itaat edeceği bir bilginin, toplumda egemen konumda bulunan insanların çıkarlarına hizmet etmesi veya en azından onlara engel olmaması en temel gereklilik gibi görünmektedir. Bu ise soyut "Tanrı" inancının "nesnellik"le yer değiştirmesidir. Ancak bu kabul, Tanrı fikrinin artık unutulduğu, dinin bireysel işlevselliğini yitirdiği anlamında değildir. Modernite fikri, her ne kadar toplumun merkezindeki Tanrı'nın yerine bilimi koyarak, dinsel inançları tarihsel konumundan etmişse de, onu tamamen yok etmemiştir. Din artık, sadece özel yaşam dahilinde yer bulacaktır²³. Böylece özel yaşamla kamu yaşamının birbirinden ayrılması gündeme gelmiş, profan bir dünya anlayışı doğmuştur.

Aydınlanma Dönemi ile doğan bu fikri akımların akabinde, bilimin endüstrileşmesi ile devam eden süreç, bilimin önemli yer tuttuğu çeşitli nedenlerle gerçekleşen Endüstri Devrimine kadar gitmiş, buhar makinesinin icadıyla tam anlamını bulmuştur. Artık, pek çok alanda, süratle

¹⁸ Kemal GÖRMEZ: a.g.e., 27.

¹⁹ İbrahim ÖZDEMİR; Münir YÜKSELMİŞ: a.g.e., 53-54.

²⁰ Kemal GÖRMEZ: a.g.e., 28.

²¹ İbrahim USLU: a.g.e., 78.

²² Alain TOURAİNE: a.g.e., 23.

²³ Alain TOURAİNE: a.g.e., 198.

yeni icatlar yapılmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde artık hem bilimde, hem de endüstrileşmede bir patlama söz konusudur. Bundan böyle bilim, sadece tabiatın sırlarını keşfetmenin ötesinde, tabiatı dönüştürmeye de başlamıştır.

Tarihin bu yeni dönemiyle tabiat karşısında savunma durumundan saldırıya geçen insanoğlu, onu hızla sömürüp tahrip etmeye başladığı görülür. Bu noktaya kadar gelinmesinde, bilim adamı ve sanayicilerin etkisi kadar, rasyonellik esasına dayanan Batı'nın sosyal düzeninin iktisadi anlayışı da söz konusudur. İlk önce ticari kapitalizm varken, Endüstri Devrimi ile endüstri kapitalizmine geçilmiştir. Yine bu geçişte, modern ekonomik ve siyasal düşünce üzerinde oldukça etkili olan Locke'un, Montesquieu'nun haklarını teslim etmek gerekir.

Tarihin bundan sonraki akışı, aslında "modernite"nin de belirsizliğini arttıracaktır. Çünkü modernitenin ayırt edici yönü, "geleneksel üretim" tekniklerinden modern üretim tekniklerine geçiş sürecidir ki bu durum, "endüstri devrimi" olarak isimlendirilmektedir. Fakat endüstri devrimi, daha genel bir sürecin alt parçasıdır" ama en önemli kısmıdır²⁴.

1. İktisadi Anlayış

Bilimsel devrimin en önemli sonucunun endüstrileşmeyi başlatması olduğunu söyleyebiliriz. Teknolojik gelişme ve endüstrileşmenin, daha az maliyetle daha çok üretmek amacıyla kurgulanmasının, tabiatın yağmalanmasında önemli bir rol oynadığı bugün herkesçe kabul edilmektedir. Bu noktada iktisat, insan-tabiat ilişkilerinde temel belirleyicilerden biri olmuştur.

Ortaçağ Skolastik düşüncenin hakim olduğu bir dönemdi. Daha önce belirtildiği gibi, sosyal ve iktisadi hayat büyük ölçüde dinin etkisi altındadır. Dolayısıyla iktisadi zihniyet, insanın "hırs"tan kaçınması, bu bağlamda maddiyattan uzak durması ve esas olarak Tanrı'nın rızası kazanma ve diğer insanların hakkına da saygı göstermek fikirleri ile donanmıştır.

Ancak, 15. yüzyıldan itibaren bu anlayış, esaslı değişikliklere uğramıştır. Her ne kadar elde etme güdüsü, kar ihtirası Ortaçağ'da da varsa da, bu yüzyıldan itibaren söz konusu amaçları elde etme ve arzulama sebepleri değişmiştir.

15. yüzyıldan itibaren, Ortaçağ'ın söz konusu iktisadi zihniyeti, merkantilizm ile değişmeye başlamıştır. Ortaçağ düşüncesi, insanlara sabır, metanet, istikrar ve kanaatkarlığı tavsiye ederken, merkantilist düşünce, onları çalışmaya, daha çok kazanmaya ve en iyiyi keşfetmeye ve bu alanda başarılı olmaya sevk etmiştir. Artık iktisadi faaliyetlerin hedefi kar ve servet biriktirmektir. Rekabet ve yarış, kara giden bir yol olup, sermayenin özel ellerde toplanması, toplumun ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır²⁵.

Merkantilizmi takiben, ondan farklı bir felsefeye sahip olan Fizyokrasi düşüncesi doğmuştur. İçeriği itibariyle, tarımcılık, doğal düzen ve hürriyetçilik gibi, o döneme göre ekolojik düşüncenin bazı temellerini taşıyan bu sistem, toprağın değerli ve zenginliğin kaynağı olduğunu savunmuştur. Ayrıca merkantilizmi ticarete aşırıya kaçmakla eleştirmiştir.

Devrin düşünürlerinden John Locke, özel mülkiyet anlayışını sistem içinde yoğurarak yorumlamış ve bu anlayışı doğal yasalara atfen bağımsız iktisadi davranışlarla bütünleştirmiştir. Ardından İngiliz iktisatçılar, başta Adam Smith olmak üzere, Robert Malthus ve David Ricardo,

²⁴ Kadir CANATAN: Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme, (İstanbul, 1995), 34.

²⁵ Halit ÇÖLOĞLU: a.g.e., 34.

ilk etapta fizyokratların iktisadi ve sosyal düşüncelerinden faydalanarak yeni politikalar geliştirmişlerdir. Böylece liberalizmin temellerini atmışlar ve de kapitalizme zemin hazırlamışlardır. Liberalizm, özel mülkiyet, özel teşebbüs ve hürriyet esasına dayanarak, sermayenin mülkiyetini fertlere atfetmekteydi. İktisadi faaliyetler, sayısız üretim ve tüketim birimlerince yürütülür ve kararlarda iktisadilik prensibi esas teşkil ederdi. Tüm bu düşüncelerin, kaynakların “tabiatta serbest ve hiç sonu gelmeyeceği” bir anlayış üzerine inşa edilerek ve ilerde kapitalizmin acımasız ve dengesiz sonuçlar doğurmasına temel teşkil ettiği iddia edilebilir.

Nitekim, Endüstri Devrimi ile bu düşünceler, somut argümanlarla da donatılmışlardır. Bu devrim, beşeri güç ve ustalığın makinalarla, canlı güç kaynaklarının cansız güç kaynaklarıyla (buhar makinası gibi), geleneksel olarak kullanılan hammaddelerin yeni, daha bereketli hammaddelerle yer değiştirmesi ve çalışmanın nezaret altındaki sıkı birimlerde örgütlenmesi (fabrika gibi) gibi yeniliklerden oluşmaktadır²⁶.

Anılan fikri ve teknik yenilikler, verimlilikte benzeri görülmemiş kazançları mümkün kılmıştır ve daha düşük maliyet araçları, artan talebi ve güçlü bir ekonomik büyümeyi harekete geçirmiştir.

Bu süreçlerle, Bilimsel Devrim'le başlayan ve sonrasında gelişen, tabiatı tahakküm altına almak, olabildiğince servet biriktirmek ve devamlı büyümek kaygısı taşıyan düşünceler, iktisadi alana da yansiyarak gerçekleşmiş olmaktadır.

Buraya kadar değinilen somut sürecin temelinde, Aydınlanma'nın başat ve soyut olgusu “bilimsel bilgi”nin olduğunu bir kez daha vurgulamakta fayda vardır. Çünkü, söz konusu süreçler, hiç de rastgele karşı çıkışların ve ihtiyaçların sonuçları değildir. Her dönemin yapı taşları, “bilimsel bilgi” ve onun doğurduğu yeni anlayışın harçlarıyla örülmüştür. Bugüne kadar gelen bu inşa döneminin temellerinin nasıl örüldüğünü irdelemenin gerekliliği vardır.

Aydınlanma sonrası, fiziki bilimlerdeki gelişmeler, toplumsal bilimler için topyekün bir metodolojik rehber ve model olarak görülebilir. Yukarıda da değinildiği gibi bu durum, hayatın her alanına nüfuz etmiş “bilimsel bilgi”nin bir sonucuydu. Gelişen yeni fiziksel bilimlerin bazı özellikleri, toplumsal-bilim teorisinin gelenek ile olan bağının kopmasına yol açarak, onun yerini almıştır. Bunlardan biri, geleneksel koşullandırmalardan kurtaran “nesnellik” anlayışıdır. Diğeri, toplumsal dünyayı tanımlamak için “mekanistik fiziksel gerçeklik” anlayışı ve son olarak, “fiziksel bilginin teknik faydasına” dayanılarak bilginin işlevinin değişmesi, yararçı bir niteliğe bürünmesidir.

Toplumsal bilimlerin, fiziksel bilimlerin yukarıdaki yaklaşımlarını rehber edinerek, kadim anlayışın gelenekselliğinden sıyrıldığı söylenebilir. Bu birden bire olmasa da, oldukça hızlı gelişmiştir. Fiziksel bilimlerin metodolojik yasalarının ilk yansıdığı toplumsal bilim dalı da “iktisat” olduğu söylenebilir. Bunun çeşitli sebepleri vardır²⁷: Öncelikle, fiziksel bilimlerin, “olgular alanı özerktir, ... teori ya da araştırma sürecinin kendisinden bağımsızdır” esasına dayanan “nesnellik ölçüsü”, iktisadi faaliyet alanında, toplumun piyasa süreçlerinin doğurduğu “bağımsız” bir rakamsal veri bolluğuna yol açmıştır.

²⁶ David LANDES: a.g.m., 22.

²⁷ John D. WISMAN: “Meşrulaştırma, Eleştirel İdeoloji ve İktisat”, İktisat Risaleleri, Der./Çev. Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 216.

Daha sonra gelen bir neden de, doğal düzenin işleyişinin, geliştirilen mekanistik kozmolojiye kolayca uyarlanmasıdır. Tabiat Kanunu atoma benzetilen beşeri bireylerin mekanistik piyasa ilişkilerine gönderme yapılarak dönüştürüldü. Buna göre; toplumsal ilişkileri düzenleyen doğal yasalar, mekanik bir fiziksel evrende işlediğinden, ondan farklı değildir. Tıpkı yerçekiminin, fiziksel dünyayı harekete geçiren ve uyumlu bir şekilde tutması gibi, bireysel öz-çıkarda iktisadi düzeni harekete geçiren ve onun uyumlu birlikteliğini sağlayan bir unsurdu.

İktisadın, fiziksel bilimlere en önce uyarlanmasının bir diğer nedeni, doğal bilimlerdeki bilgi arayışını yönlendiren fiziksel gerçekliğin elde edilmesindeki teknik yöntemlerin, iktisadi bilgiye kolaylıkla uyarlanabilmesidir denilebilir. Çünkü, bütün beşeri bilimler içinde, fiziksel bilimlere en yakın olan, sorunsalı hem fiziksel hem de toplumsal olan iktisattır.

Son belirleme ile, Aydınlanma'da iktisadın nasıl "donandığı" belirginleşmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, çeşitli merhalelerle olgunlaşıp, bugünkü haline gelen iktisadın Aydınlanma donatısı fiziksel bilimlerin, diğer sosyal bilimlere göre iktisada daha kolay uygulanışında, onun hem fiziki hem de sosyal yönünün olması yatmaktaydı. Fiziksel olarak üretim kıtlığının üstesinden gelmesidir ki bu iktisadın teknik sorunudur. Toplumsal olarak da, iyi ve adil bir toplumsal düzen yaratmaktır, bu da, pratikteki sorunudur. Aydınlanmayla, araçsal bir bilim şeklinin gelişmesi, mekanistik bir dünya anlayışıyla birleşince, iktisadın pratik sorunu, sadece teknik soruna indirgenmiştir. Bu "indirgeme" ile piyasalar, yavaş yavaş geleneğin yerini almış ve bu, düşünce dünyasına da yansımıştır. Piyasalardaki maksatlı-rasyonel eylemden kaynaklanan araçsal akılçılık, gelenek meşrulaştırılmasında insanların bilincini karakterize eden temel olgu olmuştur. Böylece, Aydınlanma'daki iktisadi düşünce temelinde gelişmeyip²⁸, rasyonalite üzerine kurulmuştur.

2. Devlet Anlayışı

Ortaçağdakinden farklı bir siyasi örgütlenmenin görünümü ve ifadesi olan ulus-devlet ya da modern devlet²⁹, yeni çağın başlarında Avrupa'da feodalitenin çöküşü ve kilisenin siyasi nüfusunun kırılışı ile birlikte doğmuştur. Modern devlet, dağınık ve çatışan otoriteler arasında bölünmüş olan insanları, ülke ve millet kavramları etrafında toplayan bir kuruluştur³⁰. Yeni iktisadi anlayışların sonucu artan zenginlik ve beraberindeki korunma ihtiyacının (hem yerel, hem de ulusal) zorunluluğuyla kurumsallaşan devletin oluşmasında, merkantilizmin önemi büyüktür. Yani işlevleriyle modern devlet, o zamana kadar ki yapılanmalardan farklı bir siyasi bütünleşme ve örgütlenme görünümü sunar.

Bacon'un çağdaşı, Galileo'nun hayranı olan Hobbes, bilimdeki başarısının siyasi teori alanında da tekrarlanabileceğine inanmaktaydı. O, geometri ve metafiziği siyasi düşünceye örnek almış, bu yolla, doğadan farklı bir nitelik taşıyan toplumun insan tarafından yaratıldığını söylemiştir. İnsanın yarattığı "yapay çevre", yine insan tarafından değiştirilebilir görüşündeydi. Hobbes'un toplumu, birbirinin kurdu olan insanın yarattığı kargaşa (doğa hali)'dan geometrik düzene geçişidir. Bu toplumsal düzenin kurulması öznelere arasında varılacak bir anlaşma sonucu olabilirdi ki bu zordu. Anlaşmayı temellendirecek olan ise ancak "egemen güç"tür. Söz konusu egemen güç "Büyük Tanımlayıcı", "Leviathan"dır. Doğa halindeki çatışma yüzünden arzuların ve isteklerin gerçekleşmesi zordur. Leviathan'ın sağladığı düzen sayesinde müreffeh

²⁸ Ahmet ÇİĞDEM: a.g.e., 28.

²⁹ İsmail COŞKUN: a.g.e., 9.

³⁰ Münci KAPANİ: Politika Bilimine Giriş, (İstanbul, 1989), 40.

yaşamak mümkün olur. İnsan, doğa halinden uygar yaşama geçerken isteklerini kendinde saklı tutmakta, yalnızca “yargılama gücü”nden vazgeçmektedir³¹.

Öte yandan John Locke doğa halindeki yaşam ortamını o kadar yumuşak ve düzenli bulur ki, insanların neden o halde yaşamadığı sorusunu sorar. Yani, doğa halinden siyasal (sivil) topluma niye geçilmiştir? Yine kendi cevabıyla hemen herkes doğal yasalara uyduğu halde, bazı “akıl-dışı” davranan kişiler diğerlerinin huzurunu bozmaya başlayınca, doğal barış bozulmuş ve sivil yaşama geçilmiştir. Locke’a göre, insan, “doğal hakları”nı kendinde saklı tutarak sivil topluma geçmektedir. Yönetici gücün toplum içindeki görevleri oldukça sınırlıdır. Bunlar, doğa halindeki güvensizliğin temelini oluşturan mülkiyetin korunması – ki sivil topluma geçişte esas neden budur -, sözleşmelerin uygulanması ve güvenlik hizmetlerinin görülmesidir. Kısaca Locke’un teorisinde, toplumsal yasalar ve kurallar, devlet ve yönetici güç, hepsi birikimin korunması için bir araçtır³².

Locke’un görüşleriyle zenginleşen yeni dünya anlayışı, artık Smith’in önerdiği kapitalist sisteme doğru çevrilmiştir. Locke’un bireysel hakları, Rousseau’nun genel iradesi ile şekillenen devlet, bu anlamda yer yer zıt misyonlar da yüklenmiştir:

“Bir yanda tanrısal yasanın mutlakiyetinin yerini toplumsal yararcılık almıştır, insan yurttaş olarak görülür ve bencil çıkarlarını ulusun selameti ve utkusuna ne denli kurban ederse o denli erdem sahibidir; öte yanda, bireyler ve toplumsal kategoriler, birlik çağrılarını tikel girişimleri ve dolayısıyla da kendi temsil özelliğini sekteye uğratan bir yönetim karşısında, öz çıkarlarını ve değerlerini koruma durumundadır.”³³

Yukarıdaki başat düşünce sistemleri ile dönüşen toplum ve devlet anlayışı, özünde “özgürlük” arayışını taşımaktadır. Başlangıçta, toplumda özgürlüklerin sağlanması ve korunması için devlet, esas kurum olarak görülmüş ve bu manada “yasa yapan bir makine” olarak nitelendirilmiştir³⁴.

Anılan tüm bu süreçte devletin, ortaya çıkışını sağlayan her türlü aracını kullanarak ve bir toplumsal hizmet aracı olmaktan çıkarak, toplumsal amaç haline geldiği söylenebilir. Artık, merkezi devlet merkezleşmiş bir topluma yol açmıştır ve bu noktada devlet, toplumla iç içe geçmiştir³⁵.

Böylece bilimsel devrimle açılan dönemle oluşan ve gelişen “modern devlet” , başlangıçta J.J. Rousseau 'nun “üyesinden her birinin canını, malını kuvvet ile koruyan ... bir topluluk şekli”³⁶ iken, zamanla dönüşümlere uğramıştır. "Ruhların yönetimi"nden, siyasal yönetime geçişle, yönetimin alanı ve nesnesi de yeniden belirlenmiştir. Buna göre 17. ve 18. yüzyılda devlet, dinden ekonomiye, sanata, sağlık hizmetlerine ve özellikle de eğitime, kısaca hayatın her alanına düzenleyici olarak müdahale edecek bir bilgi ve teknikler bütünü olarak görülmektedir. Dolayısıyla yönetimin nihai amacı, devletin gücünü artırmak olarak belirmektedir³⁷.

³¹ İlkay SUNAR: a.g.e., 61-67.

³² İlkay SUNAR: a.g.e., 79-82.

³³ Alain TOURAİNE: a.g.e., 71.

³⁴ Giovanni SARTORİ: Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Çev. T. Karamustafaoğlu; M. Turhan, (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1993), 334.

³⁵ Kemal GÖRMEZ: a.g.e., 34.

³⁶J.J. ROUSSEAU: Toplum Anlaşması, Çev. V. Günyol, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 18.

³⁷ Levent TEZCAN: “Modern Devlet ve Yönetim Teknolojisi”, Birikim, Mart 1998, 50.

Bu gelişim sürecinde devlet, varlığını haklılaştıracak her türlü aracı kullanmış, zamanla Rousseau'nun öngördüğü misyondan kurtulmuştur. Böylece, tanrının krallığını yeryüzünde sürdürmek, bütün devletleri doğru inanç altında birleştirmek için skolastik yüklerden kurtulan devlet, kendisini sürekli rekabet halinde bulacağı, varlıklarını tanımak zorunda olduğu bir devletler camiasında görecektir. Kaynaklarını tespit etmek ve en verimli şekilde kullanma yolları aramak ve modern diplomasinin de yardımıyla komşu devletlerin gücünü sürekli gözlem altında tutmak, bundan böyle öncelikli hedeflerdir³⁸.

Yeniçağ ile birlikte oluşmaya başlayan modern devletin değişimi, çeşitli temel rollerle sürmüştür. 17. yüzyıl polis devleti anlayışının karşısına, 18. yüzyıl siyasal aklı, kârı azamileştiren bireylerin ekonomik edimine bağlayan liberal hükümeti çıkarır. Buna karşın, 19. yüzyıl sosyal sorunların ağırlığı altında ezildiğinden, devlet anlayışı, sosyal güvenlik teknikleri yönüne doğru kayma gösterirken, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl Batı toplumlarında sosyal ilişkiler ve dayanışma biçimleri, sigorta anlayışı etrafında yoğunlaşır. Yakın zamanlardan beridir de, sınıflar arası çatışmalarının büyük orandaki etkisiyle düzenlenen yeni iktidar ilişkileri üzerinde yükselen sosyal devlet tekniklerinde, globalleşme olgusunun da stratejik olarak kullanımıyla desteklenerek çözülme süreci yaşanmaktadır³⁹.

Devletin söz konusu rolü, rejim veya sistemi ne olursa olsun, dünya üzerindeki hemen her ülke içingerekli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla başlangıçtan beri incelediğimiz "modernite" süreci, artık tarihsel ve kurumsal olarak bir kader olmaktan ziyade, "tepeden inme" bir zorunluluk olarak ortaya çıkmakta ve başta insan ve toplum yaşayışıyla ilgili olmak üzere, pek çok sorunu beraberinde getirmektedir.

Tam bu "yön gösterici" misyonu ile, devletin yorumu da çeşitlenmektedir. Weber'e göre, devletin bu misyonunu yerine getirmekte kullandığı "kendine özgü somut araçları" meşru sayılmaktadır. Buna göre, eğer devlet varolacaksa, egemenlik altındakilerin, egemenlik sahiplerinin otoritesine itaat etmeleri gereklidir⁴⁰. Devletin salt bir "egemenlik "kurumu olduğu üzerinde Weber'le anlaşılan, ancak onun niteliği konusunda çatışan Marx ise bu kurumun, bir sınıfın başka bir sınıfı baskı altında tutma ve sömürme aracı olduğunu, bu yönüyle bir "şiddet örgütü" olduğunu savunur.⁴¹ Birkaç yüzyıl önce Hobbes ise, devletin "özellikle bireyin hayatta kalma ve özel amaçları peşinde koşma şansını arttırdığı düzen alanı" olduğunu söyleyerek⁴², hem Weber'e, hem de Marx'a düşüncelerinde yorum yapabilecek bir "öncül" olmaktadır.

Bu görüşlerin, devleti yeni bir konuma, "toplumun dışına ve üstüne" yerleştirdiği söylenebilir. Buna göre devletin, sınıfların çıkarı hesabına müdahalesi yapay bir şeydi. Eğer, bir ayrıcalık yaratmak için müdahale ediyorsa bu "gayri meşru" bir idaredir. Onun gerçek işlevi "tarafsız" olmaktır. Devlet, bir bütün olarak toplumun çıkarlarının gerektirdiği belirli ve çok sınırlı amaçlar için tasarlanmış bir "makine parçasıdır"⁴³. Ancak bu devlet tasarımı, "makine" olmak gibi bir farklılık taşısa da, Thomas More'un "Ütopya"sı ile benzeşmekteydi ve bu dünyada henüz nerede gerçekleştiği bilinmemektedir.

3. İnsan, Toplum ve Doğa Anlayışı

³⁸ Levent TEZCAN: a.g.m., 51.

³⁹ Levent TEZCAN a.g.m., 52.

⁴⁰ Max WEBER: "Meslek Olarak Siyaset", Sosyoloji Yazıları, Ing. Bask. Haz. H.H. Gerth;C.W. Mills, Çev. T.Parla, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 132-133.

⁴¹ LENİN: Devlet ve Devrim, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1978, 13'den akt. İsmail COŞKUN; Modern Devletin Doğuşu, (İstanbul: Der Yayınları 1997), a.g.e., 46.

⁴² Murray BOOKCHIN: Özgürlüğün Ekolojisi, Çev. A. Türker, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 184.

⁴³ Bric ROLL: a.g.m., 185-186.

Aydınlanma öncesi geleneksel toplum yapısında insanın, kişisel olmayan güçlere ya da üzerinde hiçbir söz ve karar hakkı olmayan bir yazgıya tabidir denilebilir. Özellikle eylemleri, ancak anlaması gereken akılcı bir dünya olarak tasarlanan bir düzene uymak zorundadır⁴⁴. Bu organik dünya görüşüne de uygun edilgen insandır. Bu dönemle modern bilimin öncülerinin gerçekliğin bir boyutu olarak gördükleri ve sistemlerini temellendirmek için başvurdukları, her yerde varolan ve herşeye kadir olan bir Tanrı varsayımı, kainatın açıklanmasında hiç değilse gereksiz bir fazlalık haline gelmiştir. Gerçekliğin ölçütü bundan böyle kanıtlanabilirlik, ölçülebilirlik ve gözlenebilirliktir. Oysa “Tanrı” ve “ruh” gibi kavramlar, yukarıda anılan olguları haiz değildir.

Yukardaki süreçler sonucu yeni bir dünya görüşü kurulmasındaki en büyük “sansür”ün kalkmış olduğu söylenebilir. Oluşan yeni anlayışın özelliklerinden biri, onun “atomcu” olmasıdır. Buna göre, evrenin temel yapı taşları olan atomlardır. İster canlı ister cansız olsun, varolan herşey bu atomların hareketinden ve bir araya gelmesinden oluşmuştur. Atomlar arası ilişkiler dışsaldır, bir atom diğerini değiştirmez. Bu dünya görüşünün bir değeri ve en önemli özelliği de, daha önce de değinilen “mekanik” oluşumdur. Yeni tasarı ile evren bir makine gibi görülüp, kendi içine kapalı bir sistem olarak algılanmıştır. Bu makinenin öğeleri arasındaki ilişkiler, ilk ve son kez belirlenmiş, hiçbir etkinin çığneyemediği yasalara göre tekdüze olarak çalışmıştır. O, “her süreci değiştirilemez bir şekilde, yalın, düzenli bir sistemdir”. Bu mantık silsilesi ile de doğa, onu bilen öznenen etkilenmez. O, gerçekte insanın bilgisinden, duygularından, düşüncelerinden bağımsız olarak ve kendi yasaları gereği işleyişini sürdürür⁴⁵. Dolayısıyla herhangi bir kutsallık da atfedilmez. Bu anlayışa sahip insan bundan böyle doğayı, devamlı ihtiyacı olduğu, bu sebeple sorumluluk duyması gerektiği bir ana ya da eş gibi değil, bir “fahişe” gibi görmektedir⁴⁶.

Bilimin endüstrileşmesi ya da teknolojinin başlangıcıyla birlikte hakim mekanik anlayışın biçimlendirdiği gözlükle doğanın yanısıra, insanın konumu da değişikliğe uğramıştır. Ortaçağın organik görüşlü, mitin ve dinin tahakkümü altında, doğanın göstereceği iyiliğe muhtaç roldeki insan tipi, yerini modern dünyanın ortaya koyduğu, “bireyin kendi eylemleri ve durumuna uyguladığı ve davranışlarını kendi kişisel yaşam öyküsünün bileşenleri” olarak algılaması ve hissetmesini, bizzat kendisini bir edimci olarak algılamasını sağlayan denetimi, iyiliğin ilkesi olarak ortaya koyan bir “özne”ye bırakır. Artık, “insanın doğa içinde olmaksızın, kendi içinde varolan doğayı kabul etmesi” söz konusudur⁴⁷. İnsana ilahi bir statü veren dinin dünyevileştirilmesi, bu süreçte bir katalizördür. Teknolojinin doğuşuyla beraber insan, ne eski felsefi okulların tarifleriyle “üstün faziletleri ve arzuları olan bir idealleştirici”, ne Aristo’daki “akıllı hayvan” ne Platon’daki “ideal yapıcı” ve ne de dindeki “tanrısal” biridir, o sadece “tüketen hayvandır.”⁴⁸

Modern dünya görüşü, doğayı makineleştirmiş ve bir yerde insanı doğadan koparmıştır. Tinle teni, ruhla maddeyi, değer ile olguyu, Tanrı’yla doğayı karşı karşıya koyan düalist bir açıdan bakılırsa, mekanist görüşün insan ile doğa arasında bir uçurum yarattığı, doğa ile insani değerlerin “ikamet yeri” olan ruhu “su ve yağ gibi” birbirinden ayırdığı söylenebilir⁴⁹.

⁴⁴ Alain TOURAİNE: a.g.e., 229.

⁴⁵ Hasan ÜNDER: a.g.e., 51-52.

⁴⁶ S. Hüseyin NASR: İnsan ve Tabiat, a.g.e., 15.

⁴⁷ Alain TOURAİNE: a.g.e., 232.

⁴⁸ Ali ŞERİATİ: “Makinalaşmanın Tuzağında İnsan”, İnsan ve Teknoloji, Çev. T. Kılıç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), 40

⁴⁹ Hasan ÜNDER: a.g.e., 52.

Birbirinden ayrılan doğa ve insan, yine aynı bakış açısıyla benzeşmiştir de. Çünkü, "... doğa üzerindeki üstünlük, insanlar üzerinde de üstünlük tutkusunu güçlendirmekte ve yalnız teknik düşünen bir insan türü ortaya çıkarmaktadır".⁵⁰ İnsanın, doğanın öteki canlılarından farklı olmayan bir "öge" haline gelmesi, böylece doğanın bir parçası sayılması⁵¹, bu egemenliğin "tekli ve eşanlımlı" oluşunu ortaya koymaktadır. Gerçekte bu anlayışın kökeninde kadim Yunan düşüncesi yatmaktadır ve amacı, dış dünyayı açıklamaktan çok insan davranışını düzenlemektir⁵².

Aydınlanma ile beraber bu düşünce, Herbert Marcuse'nin de belirttiği gibi "totaliter bir evren" öngörüsüne dönüşmüştür ve böylece, insan akli ve bedeni bu evrenin savunulması için "sürekli bir seferberlik" durumunda tutulmuştur.⁵³ Yeni dönemle birlikte doğa da, içeriğine yabancılaştırılmaya başlanmıştır. Doğa, bilimler için yeni bir araştırma konusu oldukça, anlamı da değişmeye başlamıştır: Bilim ve teknikle varılan deney alanlarının hepsini birden ifade eden bir terim olmuştur. Doğayı "anlatma" deyimi de, ilk anlamını kaybedip, zamanla doğanın "matematik" anlatım durumuna indirgenmiştir. Böylece matematik, doğa yasaları ya da ilişkileri üzerindeki bilgilerin en "kesini", en "yoğun" ve en "katisi" olmuştur⁵⁴. Doğanın matematikleştirilmesi, onu, bir neden ve etki birlikteliğinin çok çeşitliliği olarak tasarımılanmasını doğurmuştur. Böylece doğa, "deneylebilir" hale gelmiştir. Ancak bu, doğanın özünde olduğu için değil, daha çok insan doğaya böyle bir karakter misyonu yüklediği/tasarımladığı için olmaktadır. Bu tasarımla insan, doğayı "gerçekliğe mükemmel şekilde uyan yöntemlerle" daha iyi kavrayıp araştıracaktır⁵⁵.

Yeni düzenin "istinat duvarı" olan bilime, din, ahlak ve ideoloji gibi bir işlev yükleyerek toplumu salt bilimsel bilgilerle düzenleme, bu sürecin başat amaçlarından biridir. Bu durum, "ne nedir" sorusuna verdiği cevabı, "ne nasıl olmalı" sorusuna veremeyişi nedeniyle, bilimin normatif olmayan niteliğini ve insan ruhunun açıklığını gideremeyeceği hususunu ortaya çıkardı. Bu durumu fark eden pozitivistler, (örneğin A.Comte), bir taraftan vahiy kökenli dinleri reddederken, diğer yandan da yeni bir "insanlık dini" kurma yoluna gitmişlerdir. Comte'a göre pozitif bilimden başka bilim yoktur. İnsanlığa, hiçbir insanüstü varlığa dayanmayan ve insan sevgisinden doğan yeni bir "insanlık dini" gereklidir. Bu din, pozitif nedenlerin üstüne kurulmalı, teolojiye olduğu kadar metafiziğe de sırt çevirmelidir. İnsanlık dini, nereden geldiğimizi ve nereye gideceğimizi düşünmeden, kısa hayatımızı daha yaşanabilir (pozitif) bir hale koyacaktır. Bu ise, birbirimizi sevmekle, birbirimiz için yaşamakla gerçekleşecektir⁵⁶. Böylece bir yerde, dünyevileştirilerek, kamusal alandan özel alana çekilen din –bu durum gerçekte dinin fonksiyonelliğini yitirmesi olarak görülebilir – tekrar, modernleşme sürecinde, bir başka şekil ve içerikte kamusal alana taşınmak istenmiştir.

Aydınlanmanın "bilim"i sayesinde "akıl" olgusu da esaslı değişikliklere uğramıştır. Daha doğru bir yaklaşımla, Aydınlanmada bir önceki dünya anlayışını değiştiren temel saik, "içeriği değişmiş akıl" sayesinde ve sonucundadır. Aydınlanma ile aklın edilgen yapısı, yerini

⁵⁰ Yves SİMON: "Philosophy of Democratic Government" University of Chicago Press, Chicago, 1951, 291-292'den akt. William LEISS: "Ütopya ve Teknoloji: İnsanın Doğaya Egemen Olması Konusunda Düşünceler", Yerleşim ve Çevre Bilim Sorunları, Haz. Ruşen Keleş, Çev.N. Erdes, (UNESCO Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, 1989), 35.

⁵¹ Fikret BAŞKAYA: a.g.e., 205.

⁵² Lewis WALPERT: a.g.e., 61.

⁵³ Herbert MARCUSE: Tek Boyutlu İnsan, Çev. A.Yardımlı, (İstanbul:İdeaYayınevi, 1997), 26.

⁵⁴ Werner HEISBERGER: Çağdaş Fizikte Doğa, Çev. V. Günyol; O. Duru, (Ankara: V Yayınları, 1987), 6.

⁵⁵ Martin HEIDDEGGER: Tekniğe Yönelik Soru, Çev.D.Özlem, (İstanbul, 1997), 21.

⁵⁶ Kadir CANATAN: a.g.e., 36.

“amaç-rasyonel eylem”e yönelik yeni formuna bırakmıştır. Amaç-rasyonel eylem, “toplumsallaşmış öznelerin kendilerini kollektif olarak korumalarını, hayvan cinslerinin türlerini korumalarından ayıran etkin uyum sağlama biçimini” ifade eder⁵⁷. Aklın bu şekilde “araçsallaştırılması”, düşünce biçimlerinin, mantık ve ahlak biçimlerinin artık yaşamın değişik koşullarına uymak için birer araç olduklarını⁵⁸ savunan yararçı bir niteliğe bürünmüştür. Aklın bu niteliksel dönüşümü, ahlaksal değerleri de içermiştir.

Dünyanın bir makine işleyişi ile imgelemesi, aslında insanın kendi akli ve bilgisiyle ulaştığı ve detaylarına vakıf olduğu teknolojik yapıdan yola çıkarak, herşeyin merkezinin mutlak olarak kendisi olduğu düşüncesinin bir sonucudur. Öyle ki “mekanik dünya”yı algılayan, daha da ötesinde kurgulayan insan, itiraf etmese de onun yaratıcısı olabileceğini bile düşünmüştür denilebilir. Böylece insan kendi kendisini tanrılaşmıştır. Artık din, “kendisi için” ve “kendisi tarafından”dır. Nihayet, kendi yarattığı “kutsallığı” da kuşanan bilim, yararcılığa ve her türlü bilginin sağladığı yarar temelinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi ile Prüten etikten de kendine büyük destek bulmuş, böylece insanın hayatını daha mutlu kılmaya yardımcı herşeyin Tanrı katında iyi olduğu düşünülmüştür⁵⁹.

Aydınlanma ile değişen toplum ve birey formu, akabinden gelen özellikle felsefi ve iktisadi anlayış çerçevesinde yeni formlarla eklemlenmiştir. Liberalizmin getirdiği özgürlükçülükle, bunun ekonomik yansıması olarak gelişen ve bireycilikte esas temelini kuran kapitalizm, bu anlamda toplumu ve bu toplumda insanın yerini belirlemiştir. Üstelik bu akımlar, "bir kimse kendisine ne yapacağı ve neye talip olacağı açık olduğu zaman, bunu yaparken zevk almazsa ve aşk hissetmezse, görevini ifa edemez" gibi söylemler kullanan dini anlayışlarla desteklenmiştir⁶⁰. Böylece “insana eylemlerini yönlendirmesi için bir anlık vermiş olan Tanrı, ona aynı zamanda irade özgürlüğü'nü, eyleme özgürlüğü'nü de vermiştir”⁶¹ diyen Locke ile başlamış olan mülkiyet kavramı ve bireycilik, özellikle Avrupalıların düşüncelerinde ve duygularında gelişmiştir.

Söz konusu formlardan bireycilik, köklerini insanların günlük yaşamından, yaşamlarını kazanış biçimlerinden ve siyasal yaşamda başkalarıyla ilişki kurma biçimlerinden alması nedeniyle, eski kurum ve ilişkilerin anlam ve boyutunda önemli değişiklikler oluşturmuştur. Bu anlamda, kişi, yakınlarını salt araç konumuna getirerek doyum merkezine bireyi koyma eğilimindedir, yani insanlar toplumsal atomculuğa indirgenmektedir⁶². Geleneksel kültürdeki "komşuluk", "arkadaşlık" gibi başat kurumlar, içerik değiştirerek, modern zamanlara uydurulmuştur⁶³.

İnsanın yaşadığı ortam ve şartlar itibariyle, geleneksel ve modern kültür dönemlerinde bulunduğu durumlarda farklılıklar gösterir. Hobbes'un, insan yaşamının, bir doğa durumunda "iğrenç, hayvani ve kısa" olacağı yolundaki meşhur gözlemi, aydınlanma öncesi kültürler için bir gerçekliği içermekteydi. Ancak, o zamanki tehlikelerin genel özelliği "doğal" olmasıydı. Avcı ve toplayıcı kültürlerin içinde ve birbirleri arasındaki şiddet düzeyi oldukça düşüktü ve

⁵⁷ Jürgen HABERMAS: “‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim”, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, Çev. M. Tüzel, 3.Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 62.

⁵⁸ Bedia AKARSU: Felsefe Terimler Sözlüğü, (Ankara, 1984), 9.

⁵⁹ Franco FERRAROTTI: a.g.m., 60.

⁶⁰ Christopher HILL: “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, Kapitalizmin Doğuşu, Ed. David LANDES, Çev. S.E. Gündüz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 51.

⁶¹ Alain TOURAİNE: a.g.e., 65.

⁶² Charles TAYLOR: Modernliğin Sıkıntıları, Çev. U. Canbilen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 52. ⁶²

Anthony GIDDENS: Modernliğin Sonuçları, Çev. E. Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 106-107.

⁶³ Anthony GIDDENS: Modernliğin Sonuçları, Çev. E. Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 106-107.

bunların özel savaşçıları yoktu. Silahlı orduların ortaya çıkışıyla durum oldukça deęiřmiřtir⁶⁴. Bu yöndeki süreç, mülkiyet anlayışının yaygınlaşması, bağlı olarak merkezi devletlerin doğuşu ve de günümüz modern zamanlardaki kapitalizmle doruğa ulaşan çeşitli silahlanma tekniklerinin “icat edilmesi” ile gelişmiştir.

⁶⁴ Anthony GIDDENS: a.g.e., 97.